

Osobną odmianę stęp ręcznych tworzą *stępki przy-siadkowe*. To małe stępy, połączone ze stołeczkiem, na którym kobieta siadała okrakiem lub bokiem. Z kolei praca przy stępie ręcznej była w pozycji stojącej.

Wspomniana wyżej druga część stępy – *stępor, tluk* – to gruby drąg z twardego drzewa: dębu, buku, akacji lub gruszy z uchwytem do rąk. Na podstawie różnic w budowie i kształcie stworzono typologię stęporów. Wyodróżniono zatem stęporę: młotową, z górną poprzeczką-rączką, z wycięciami w części środkowej (te dzieliły się na stęporę posiadającą tylko dookolne zacięcia i stęporę z uchwytami w postaci wyciętego otworu tzw. uszami – umożliwiało to obustronnie ich używanie). Do osobliwych stęporów należał stępor z rączką, z wywierconym otworem w części górnej, służący do przenizania przezeń powroza podwiązanego do giętkiej gałęzi.

Dyrektor Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu, Kazimierz Uszyński⁹⁴, zwiedzającym młyn i oglądającym narzędzia do obróbki zboża zwykł opowiadać historyjkę o takim stęporze znajdującym się w muzealnych zbiorach. Opowieść ta brzmiała mniej więcej tak: młody chłopak, wżeniwszy się w zamożną, ale skąpą rodzinę, był zmuszany przez świekrę do ciągłych prac w gospodarstwie i w domu. Rozpaczając nad swoim losem, postanowił się powiesić. Poszedł do lasu, zgiął młody dąbek, przywiązał powróż, ale nim założył go na szyć gałąź, wymusnęła mu się z rąk i pętla poszybowała do góry. Uradowany ściał drzewo, wrócił do stodoły, zatknął je za belki zrębu, a do pętli przywiązał stępor. Gruba, ciężka kłoda drewna, z której wykonany był stępor, lekko unosiła się do góry dzięki elastycznej gałęzi, do której był przywiązany, a chłopak jedynie z góry uderzał stęporą w podstawioną stępę. Warto dodać, że takie stęporę, jak ten opisany, znane są także z Białorusi, Litwy i Rosji⁹⁵, co sprawia, że przestaje być on „osobliwy”.

Jak już wspominaliśmy, niektóre typy stęp były wyposażone w stęporę młotową, które często towarzyszyły stępom nożnym. Wystarczyło bowiem, by taki *stępor*, a właściwie jego rękojeść, przewiązać po środku *biegunem* – *osią*, czyli poprzecznym grubym kołkiem i umieścić go na stojaku, by uzyskać ruchomą dźwignię, poruszaną już nie rękoma, ale nogami. W materiałach etnograficznych jest odnotowanych co najmniej kilka sposobów łączenia stęp ze stęporą nożnym. Stępa o kształcie cylindrycznym lub klockowatym, wykonana z poziomo leżącej kłody drewna, posiada oddzielny stępor umocowany w specjalnym stojaku, wykonanym

z beleczek lub w rozwidleniu pnia. Obie części tego narzędzia nie są konstrukcyjnie ze sobą połączone. Z tej formy mogły powstać stępy nożne posiadające legary. Były to dwie grube belki, przymocowane z obu stron do stępy, z drugiej wsparte na krótkich nóżkach. Między legarami umieszczony był stępor i umocowany do nich za pomocą grubego kołka (*tybla, osi*) z drewna lub żelaza. Zazwyczaj kołek ten nazywano *biegunem*.

Trzecią odmianę stęp nożnych tworzą *stępy samorodne*, czyli wykonane z jednej kłody drzewa. Właściwą stępą mógł być odziomek drzewa, natomiast w jego pniu wycinano dwa ramiona, czyli legary. Z tyłu opierano je na kołkach-nóżkach. Umocowanie stępora było podobne jak w stępach z legarami i podobny był sposób jego uruchamiania. Stępor uruchamiano w dwojaki sposób. Nogą lub oboma nogami podnoszono stępor do góry, naciskając jego dolną część. Po zdjęciu nogi ze stępora opadał on na dół na skutek własnego ciężaru. Na stęporze można było też „tańczyć”, tzn. rytmicznie przekładać obie nogi w różnych częściach stępora. Dla utrzymania równowagi często przy stępach przybijano jedną lub dwie żerdki albo kołek. Służyły one jako uchwyty do rąk. Stępy nożne, ze względu na większe rozmiary i ciężar, ustawiane były na stałe przy ścianie w sieni lub w komorze, częściej jednak znajdowały się one w stodole, czasem w wielokomorowym spichrzu.

Stępy najdłużej zachowały się na terenie Polski w jej części północno- i południowo-wschodniej – obejmowały Kaszuby, Warmię, Mazowsze i wschodnią Małopolskę. Były także rozpowszechnione w krajach sąsiednich: na Litwie, Białorusi i Ukrainie. Natomiast stępy nożne, w obrębie tego zasięgu były używane rzadziej, ale to mogło wynikać z zamożności gospodarstw. Istnieje też zauważalna różnica w zasięgach między stępami typu cylindrycznego i kielichowatego. Te ostatnie były bardziej rozpowszechnione w strefie wschodniej, co wiąże się zapewne z odmiennymi warunkami przyrodniczymi.

Stęporę, które były używane przy stępach nożnych, zostały zastosowane do stęp mechanicznych znajdujących się w młynach wodnych oraz w foluszach i kuźniach. Były one podnoszone za pomocą zębów umieszczonych na wale koła młyńskiego poruszanego wodą. O odrębnych typach kół w młynach wodnych wspomniemy w dalszej części rozdziału.

Stępy należały do stałego wyposażenia gospodarstw chłopskich. Służyły do wyrobu kasz. Z jęczmienia wyrabiano kaszę jęczmienną, czyli pęczak, z prosa kaszę

⁹⁴ Kazimierz Uszyński (1931–2006) – historyk sztuki.

⁹⁵ Na tych terenach wykorzystywanie elastycznych żerdzi widzimy także w innych urządzeniach, na przykład w tokarniach.